

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Zemahşeri’de Zeccâc Etkisi (el-Keşşâf Örneği)
Zajjaj’s Influence on the Work of Zamakhshari

Fatih KANCA

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Kur’ân-ı Kerîm Okuma ve Kırâat İlmî Anabilim Dalı

Assist. Prof., Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Qur’an
Recitation and Qiraat Science

Türkiye

fkanca@aybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3486-9364>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 22/06/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 10/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Fatih, Kanca. “Zemahşeri’de Zeccâc Etkisi (el-Keşşâf Örneği)”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/October, 2022), 534-554.

<https://doi.org/10.31121/tader.1134253>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Arap dili ve edebiyatının en önemli simalarından olan Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Mu'tezile kelam ekolüne mensup bir âlimdir. O dirâyet tefsir metodunun en nitelikli eserlerinden kabul edilen Keşşâf adlı tefsirini yazarken kendinden önceki bazı eser ve müelliflerden de istifade etmiştir. Zemahşerî'nin yararlandığı kaynaklardan biri de Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû* adlı eseridir. Bu çalışmada Zeccâc'ın söz konusu kitabının, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserine olan etkisi incelenmiştir. Zemahşerî, aralarında iki asrı aşkın bir süre olan Zeccâc'ın tefsir tekniklerini eserine taşımıştır. Onun lügat, gramer, kırâat gibi alanlarda Zeccâc'dan yaptığı iktibasları, Kur'ân'ın bazı kelimelerini açıklamak ya da âyetleri tefsir amacına matuftur. Müellifin bu iktibasları, genelde kendi düşüncelerini delillendirmek maksadıyla yaptığını söylemek mümkündür. Zemahşerî'nin Zeccâc'dan istifadelerinin sadece anlama eksenli konularda gerçekleştiği görülmektedir. Bunun yanında tefsir teknikleri bakımından da ondan esinlendiği yönler olmuştur. Örneğin Zemahşerî'deki farazî istifham ve cevap metodunun da Zeccâc'ın etkisiyle oluştuğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Kur'ân kelimelelerini açıklarken önceki dilcilerin izahlarıyla söze başlamak iki âlimde de bir yöntem olarak görülmektedir. Farklı itikâdî düşüncelere sahip olsa da Zemahşerî'nin Zeccâc'dan alıntılar yapması, onun taassup-tan uzak ilmî bir yaklaşım sergilediğine işaret etmektedir. Bu tutumun sonraki dönemlere de yansarak, Zemahşerî'nin ehl-i sünnet âlimlerince ilgiyle takip edilmesine neden olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Zemahşerî'nin yaptığı iktibasların tespitiyle yetinilmemiş, bunun yanında Zemahşerî'nin çokça yararlandığı Zeccâc'ın eseriyle Zemahşerî'deki bilgiler karşılaştırılarak değerlendirmeler yapılmıştır. Böylece Mu'tezilî düşünceye sahip Zemahşerî'nin tefsir anlayışıyla Ehl-i sünnet akidesine mensup Zeccâc karşılaştırılarak farklı ekollere mensup müelliflerin birbirlerine olan etkileri mütâlaa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Zemahşerî, el-Keşşâf, Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân

Abstract

Jar Allah Al-Zamakhshari (538/1144) is a Mu'tazilite Muslim scholar. He is known as one of the most important linguists in Arabic literature. He benefitted greatly from some of the earlier Tafsir writers. He worked on Zajjaj's *Meani al-Qur'an* and *I'rabu* (311/923), when he wrote his best-known work, *Al-Kashshaf*. *Al-Kashshaf* is one of the famous works produced in the *Dirayah* Tafsir method. This study examines the influence of Zajjaj's work on Zamakhshari's *Al-Kashshaf*. Zamakhshari utilized Tafsir techniques and methods used by Zajjaj, who lived two centuries before him. The quotations that he made from Zajjaj in terms of the Arabic language, literature, *Qira'at*, and grammar are all aimed at better explaining the words in the interpretation of The Qur'an. Although Zamakhshari was not always in agreement with Zajjaj's methods, he made these quotations the basis of his thoughts. For Zamakhshari, getting the benefits of Zajjaj's work is not thought to be solely a matter of understanding. In addition, there were aspects in which he inspired him in terms of tafsir techniques. For example, it is possible to say that Zamakhshari's method of hypothetical questions and answers is influenced by Zeccâc work. In other words, both scholars start with the explanation of the previous linguists when explaining the word of the Qur'an. Although he had different religious ideas, Zamakhshari's quotations from Zajjaj indicate that he exhibited a scientific approach that was far from Taassub (Bigotry). It can be said that this attitude continued in the following periods and caused Zamakhshari to be followed with interest by the scholars of Ahl al-Sunnah. This study is not only contended with the examination of the quotations but also includes the comparison between the reference work of Zajjaj and Zamakhshari's *Kashshaf* and provides additional information in places where it is deemed necessary. Thus, it is intended to show the influence of Zajjaj, an Ahl Sunnah wal Jamaah scholar, over Mu'tezilite scholar Zamakhshari's Tafsir understanding.

Key words: Tafsir, az-Zamakhshari, Al-Kashshaf, az-Zajjaj, Me'ani Al-Qur'an.

Giriş

Bu araştırma, Zemahşerî’nin, dil ve belagat alanında özel bir yeri olan *Keşşâf* adlı tefsirinin başka eserlerden yararlanma bağlamında özgün olup olmadığını tespit etmeye odaklanmıştır. Bilindiği gibi İslam toplumları, asırlarca -i’tizâl kimliğine rağmen- Zemahşerî’yi tefsirde bir otorite kabul edip onu referans almıştır. Bu meyanda, onun ortaya koyduğu görüş ve analizlerinin esin kaynakları nelerdir? Bir başka ifadeyle Zemahşerî, sonraki dönem âlimlerinin kendisinden yararlandığı gibi o da başka müelliflerden yararlanmış mıdır? Yararlanmışsa özellikle bu hangi alanda daha belirgindir ve bu durum *Keşşâf* için bir noksanlık ifade eder mi? Araştırmamızı şekillendiren bu sorulara, Zeccâc’ın *Me’ân’i l-Kur’ân*’ının, Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ındaki etkileri çerçevesinde yanıt bulmak amaçlanmıştır.

Bilindiği üzere Allah Teâlâ’nın insanlara gönderdiği son ilâhî kitabı anlamak için âlimlerin geliştirdiği ilimlerden biri de tefsir ilmidir. Hz. Peygamber’le başlayan Kur’ân’ın tefsir edilişi, sonraki nesillerde de devam etmiş ve günümüze kadar bir disiplin olarak varlığını sürdürmüştür. Gerek Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın bazı kelime ve âyetleriyle ilgili açıklamaları gerekse sonraki nesillerin Kur’ân’a yönelik izahları, tefsir ilminin aslı referansları olarak değer görmüştür. Bu referansları dikkate alan âlimlerin Kur’ân’ı değişik yöntemlerle açıklamaları, farklı tefsir kategorilerinin doğuşuna sebep olmuştur.

Tefsir kategorilerinden biri de Me’âni l-Kur’ân, Garîbü l-Kur’ân ve İ’râbü l-Kur’ân gibi başlıkları ihtiva eden lügat ve gramer ağırlıklı tefsirlerdir. Kur’ân’ı daha çok lügât ve dilbilimsel açıdan açıklama amacına matuf olarak kaleme alınan bu eser türleri, Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılması için dil temelli açıklamaları temel dayanak noktası kabul etmiştir. Zeccâc’ın dil ve gramer esasına dayalı olarak ele aldığı *Me’ân’i l-Kur’ân* adlı eseri de bu grupta mülâhaza edilen en önemli kaynaklardan biridir.

Keşşâf ve *Me’ân’i l-Kur’ân* mütâlâa edilirken kıyaslama metodu kullanılarak iki eser arasındaki etkileşim lügat, gramer, tefsir, kırâat ve itikâd gibi başlıklarla gruplandırılarak incelenmiştir. İlgili örnekler üzerinden yapılan bir okumayla farklı ekollere mensup iki önemli şahsiyet arasındaki entelektüel etkileşim ortaya konmuştur.

Zemahşerî ve eseri *Keşşâf*’ı konu edinmiş pek çok çalışma yapılmıştır. Son dönemlerde Murat Sülün editörlüğünde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları tarafından basılan *Keşşâf* tercümesi, ilgili çalışmanın giriş kısmında müellife dair verilen bilgiler ve yapılan çalışmaların listesi araştırmacılar için önemli veriler içermektedir. Bunun dışında Zemahşerî ve eserleri üzerinde yapılan çalışmaların literatür bilgisi de bir makalede incelenmiştir.¹ Zemahşerî’nin tefsir metodunun yanında, dil, belâgat, kırâat vb. açılardan incelendiği tezler de yazılmıştır. Bunun yanında Zeccâc üzerinde de pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Örneğin, Mustafa Savî’nin *Menhecü’z-Zemahşerî fi Tefsiri l-Kur’ân ve Beyâni İ’cazihi* adlı çalışması, Zemahşerî’nin hayatı ve ilmi kişiliği yanında *Keşşâf*’ın belagat açısından önemini ve sonraki dönemlerde yazılan eserlere etkisini ortaya koymak bakımından önemli bir eserdir. Zemahşerî üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri de Andrew Lane tarafından *Al-Zamakhshari And His*

¹ Esra Gözeler, “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (19 Ocak 2016), 84-101.

Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work adlı eserdir. Oldukça hacimli olan bu eser, Zemahşerî'nin tarihi ve ilmi kişiliğinin yanında tefsir metodu, *Keşşâf*'ın tefsir ilmi bakımından değeri, kelâmi konular ve faydalandığı müellif ve eserlerine yer vermiştir.

Ali Bulut'un "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı" adlı makalesi; İbrahim Yıldız'ın "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri" adlı makalesi, Fatih Akpınar'ın "Zeccac'ın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kırâat İlmi Açısından Tahlili" isimli Yüksek Lisans tezi bunlardan bazılarıdır. Son zamanlarda Mesut Kaya² ve Taha Boyalık³ tarafından *Keşşâf* hakkında özellikle şerh ve haşiye çerçevesinde önemli çalışmalar yapmıştır.

Bu araştırmanın temelini teşkil eden Zeccâc'ın Zemahşerî'ye tesiri meselesi de bazı eserlerde yer almıştır. Sadûn Ahmed Ali er-Rabî'î "*el-Eseru's-sarfî li me'âni'l-Kur'ân ve i'râbihi li'z-Zeccâc fi'l-Keşşâf li-Zemahşerî*" ismiyle Zeccâc'ın kelimelerin etimolojisi açısından Zemahşerî'ye etkisini ortaya koyan makale düzeyinde bir çalışma yapmıştır. Yine aynı yazarın kaleme aldığı "*Eseru me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ ve me'âni'l-Kur'ân i'râbühû li'z-Zeccâc fi'l-Keşşâfî'z-Zemahşerî*" adlı doktora çalışmasında da Ferrâ ile Zeccâc'ın nahiv açısından Zemahşerî'deki etkilerini incelenmiştir. Sadûn Ahmed tarafından hazırlanan her iki çalışmada daha çok lügavî maksatla yapılmış olup tefsir türü açıklamalara yoğunlaşmamıştır. Bizim çalışmamız, Zeccâc'ın kelime ve ayetlerin yorumu çerçevesinde *Keşşâf'a* etkisini kategorik olarak örnekleriyle ele almayı amaçlamaktadır. Literatür taramalarında özellikle ülkemizdeki neşriyatta bu konuya has bir çalışmanın yapıldığı tespit edilememiştir. Bu nedenle müstakil bir Zeccâc-Zemahşerî ilişkisini konu alan bu araştırmanın yapılması amaçlanmıştır.

1. Genel Çerçeve

Zeccâc ve Zemahşerî yaşadıkları dönemlerde ilmî bakımdan temayüz eden ve sonraki zamanlarda da etkileri görülen âlimlerdir. Her iki âlim de ilim ehlinin müstağni kalamayacağı nitelikte eserler telif etmiştir. Bu başlıkta Zemahşerî ve Zeccâc'ın ilmî yönlerine ve eserlerine dair kısa bilgiler verilecektir.

1.1. Zemahşerî'nin Keşşâf Adlı Eseri

Cârullah ez-Zemahşerî, tefsir ilminde özellikle de dirâyet usûlünde zirve kabul edilen âlimlerden biridir. Tefsir alanında "tefsir bid'atı" gibi ilk defa onunla başlayan terminolojik kullanımlar da mevcuttur.⁴ Arap dili ve edebiyatının en mühim âlimlerinden olan Zemahşerî

² Mesut Kaya, "El-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135; Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Haşiye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği -", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 15/1 (2015), 9-31; Mesut Kaya, "Osmanlı'da Entelektüel Dinamizm ve Haşiye Yazıcılığı-Taşköprizâde'nin Keşşâf Haşiyesi Örneği", *Sabn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler)*, (2017), 59-82; Mesut Kaya, "Şerh ve Haşiyelerin Tefsir İlmine Katkıları: Teftâzânî'nin el-Keşşâf Şerhi Örneği", *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*, (2020), 201-242.

³ M. Taha Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Naẓariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2017), 91-118.

⁴ Güven Ağırkaya, "Tefsirde Bid'at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği" *Bilimname* 2020/41 (Mayıs 2020), 868 vd.

tefsir ilminin yanı sıra hadis, fıkıh, kelim kırâat gibi alanlarda da ilmî donanımıyla bilinmektedir.⁵ Zengin kaynaklara dayalı eserleri yazıldığı günden bu zamana kadar ilim ehli arasında itibar görmüştür. Zehebî onu tanımlarken, “Kur’ân’ın güzelliğini ve belâgatındaki büyüleyiciliğini Zemahşerî’den başkası açığa çıkaramazdı.” şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁶ Zemahşerî Mu‘tezilî bir âlim olmasına rağmen⁷ eserleri ehl-i sünnet âlimleri tarafından da özenle takip edilmiştir. Binâenaleyh ne Zemahşerî’nin ustaca savunduğu i‘tizalî fikirleri ve mensup olduğu mezhebi ne de kendi itikadından olmayanlar hakkında kullandığı ve bazen maksadını aşan nitelendirmeleri⁸ onun tefsirdeki şöhretine mani olmuştur. Özellikle dil konusundaki yetkinliği ona ayrı bir şöhret kazandırmıştır. Zemahşerî’yi kendi dönemine kadar gelen dirâyet tefsir mirasını geliştirerek daha sonraki döneme aktaran önemli bir âlim olarak tanımlamak mümkündür. *Keşşâf* pek çok yönüyle öne çıkan bir tefsir olmakla birlikte dil ve belâgat alanındaki başarısı onu daha da değerli kılmaktadır.⁹

Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ını güçlü kılan unsurlardan biri de kaynaklarıdır. O, tefsirini yazarken kendinden önce yazılan bazı tefsir, kırâat, lügat ve belâgat kitaplarına başvurmuştur. Şemseddin el-İsfahânî (ö. 749/1349), *Keşşâf*’ın temel kaynağının Zeccâc’ın (ö. 311/923) kaleme aldığı *Me‘âni’l-Kur’ân* olduğunu söylemiştir.¹⁰ Mustafa es-Sâvî, Zemahşerî’nin kaynaklarını sayarken dördüncü sırada Zeccâc’a yer vermiş ve onun iki açıdan *Keşşâf*’a kaynaklık teşkil ettiğini söylemiştir: Bunlardan ilki Kur’ân’ın lügavî tefsiri, diğeri de Zeccâc’ın bizzat tasnif ettiği naklî tefsirin mücmel olan yönleridir.¹¹ Zemahşerî’nin kendisi, Zeccâc’ı kaynak olarak kullandığını ifade etmemiştir. Ancak yaptığı alıntılarda ismini anmayı da

1. 2. Zeccâc’ın Me‘âni’l-Kur’ân Adlı Eseri

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriyy b. Sehl ez-Zeccâc, tarihin fikrî zenginlik döneminde yaşayan ve filolojik tefsirin önde gelen âlimlerinden biridir. O, Sa‘leb (ö. 291/904), Müberred (ö. 286/900) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) gibi dönemin en önemli âlimlerinden tefsir, kırâat, hadis, fıkıh, lügat ve nahiv dersleri almıştır. Arap grameri, lügat ve edebiyat alanındaki eğitimini Sa‘leb ve Müberred’den alarak Kûfe ve Basra dil ekollerinin görüşlerini ana

⁵ Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçılığında Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 57; Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2012), 47.

⁶ Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/306.

⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/109, 266.

⁸ Ağırkaya, “Tefsirde Bid‘at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği”, 882-885.

⁹ Belagat ve Fesahat’ın Tefsir ilmine etkisi hakkında geniş bilgi için bk. M. Taha Boyalık, *Dil Söz ve Fesahat* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

¹⁰ Mustafa b. Abdüllah Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zevânün ‘an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü’l-Mesnâ, 1941), 2/1474.

¹¹ Mustafa es-Savî el-Cüveynî, *Menbecü’z-Zemahşerî fî Tefsiri’l-Kur’ân ve Beyâni İ‘cazîhi* (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1984), 80-81.

kaynaklarından öğrenme imkanı bulmuştur.¹² Bu eklektik yapı üzerine kendi görüş ve eleştirilerini de koyarak Bağdat ekolünün oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak tefsir yorumlarında ağırlıklı olarak Basra ekolünü takip ettiği ifade edilmiştir.¹³

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, i'râb ve filolojik izahların yanında rivâyet tefsirinin unsurlarına da geniş yer veren bir eserdir. Hatta bu tür unsurları kendisinden önce yazılan diğer lügavî tefsirlerden belirgin bir şekilde daha fazla kullanmıştır.¹⁴ Zeccâc'ın en önemli yönlerinden biri ise dil bilimlerine özel ihtimam göstermiş olmasıdır. O Kur'ân'ı anlama hususunda lügat ve nahiv ilimlerinden oldukça istifade etmiştir. Zerkeşî (794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde bu muhtevaya sahip eserleri sıralarken Zeccâc'ın eseri için “emsali yazılmamıştır” değerlendirmesini yapmıştır.¹⁵ Özellikle lügat, nahiv ve tefsir ilmindeki derinliği onu ve eserini o zamana kadar benzer metot ve muhtevada yazılan eserlerden ayırdığı gibi sonraki dönemlere olan tesir gücünü de artırmıştır.

Zeccâc, i'râb, mana ve tefsir üçlüsünü birlikte değerlendirdiğini kendisi dile getirmiştir. Ona göre lügat ilmî ve naklî bilgiler olmadan Kur'ân'la ilgili görüş bildirmek mümkün olmaz.¹⁶ Müellifin bu yaklaşımı Kur'ân'ı anlamının sadece dilbilimsel izahlarla sağlanamayacağına, bunun yanında naklî bilgilere de ihtiyaç olduğuna açıkça işaret etmektedir.

Zeccâc, bu eserinde âyetlerdeki garip kelimelerin izahlarına yer vermenin yanında pek çok yerde âyetlerin i'râbını da yapmıştır. Ayrıca filolojik tahlillerle ele aldığı âyetlerdeki bazı kelimelerin sarfî yapılarını incelemeye de önem vermiştir. Bunun yanı sıra âyetleri anlamlandırmada kırâatlere da başvurmuştur. Kur'ân'ın Kur'ân'la, Hz. Peygamber'in hadisleriyle, ashâb ve tabiûndan gelen rivâyetlerle ve şiirle izahı bu eserde tefsir unsuru olarak kullanılmıştır.

Zeccâc'ın dil ve belâgat alanındaki derinliği hem tefsirlerinde lügavî yönü öne çıkan Zemahşerî, Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310) gibi âlimlere hem de lügat çalışmalarıyla meşhur olan Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980), İbn Manzûr (ö. 711/1311) ve Zebîdî (ö. 1205/1791) gibi simalara kaynaklık etmiştir. Bu durum onun izahlarının hem dirâyet ve rivâyet tefsirlerini etkilediği hem de lügat ve gramer kitaplarında defaatle tekrar edildiğini göstermektedir.

Zeccâc'ın vefatından önce son sözünün “Ey Rabbim! Beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere haşreyle!” olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁷ Hatta o, rivâyet tefsiriyle ilgili bilgilerin çoğunu Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu't-Tefsîr* adlı eserden nakletmiş ve bunu eserinde kendisi de

¹² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebe'*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 1/51-52; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetül-elibbâ fî tabakâti'l-üdebe'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 183.

¹³ Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/236; İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Harakani Dergisi* 2 (2014), 91-92.

¹⁴ Ali Bulut, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı”, ed. Bilal Gökçir - Ömer Kara, (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009,) 313-331.

¹⁵ Ebû Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ul'umi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1376), 2/147.

¹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühü*, thk. Abdulcelil Abduhu Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/185.

¹⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebe'*, 1/52.

ifade etmiştir.¹⁸ Bununla birlikte Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî¹⁹ ve İmam Mâlik’in²⁰ görüşlerinden de faydalanmış, bazı ihtilafli konularda İmâm Mâlik’in görüşlerini tercih etmiştir.²¹ Bu durum onun, ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu, ancak mezhep taassubundan ziyade bu dört mezhebin görüşlerinden istifade ettiğini göstermektedir.

2. Zemahşerî’nin Zeccâc’dan Yaptığı İktibaslar

Zeccâc’dan en fazla iktibas yapan âlimlerden biri de Zemahşerî olmuştur. Zeccâc’ın *Meâni’l-Kur’ân*’ı, dil ve tefsir izahları bakımından *Keşşâf*’ın birincil kaynağı olma özelliğine sahiptir. Zemahşerî’nin bu esere başvurularının genelde kelime ve âyet tefsirleri bağlamında olduğu görülür. Zaman zaman yapılan garip lafızların izahları da bu temele dayanır. Zeccâc’ın Zemahşerî’ye etkisini, lügat, tefsir, gramer ve kırâat alanlarında görmek mümkündür. İtikâd konusuyla ilgili de bir örnek tespit edebildik.

Zemahşerî’nin, *Me’âni’l-Kur’ân*’dan iktibas sayısına bakıldığında zaman diğer kaynaklara oranla bu esere yapılan atıfların daha fazla olduğu görülmektedir. Zemahşerî, doğrudan ya da dolaylı yaptığı alıntılarının fazlalığından dolayı eleştirilmiş hatta ondan etkilenerek yorumladığı ya da naklettiklerinin yedi yüz rakamına ulaştığı söylenmiştir.²² Andrew Lane, Zemahşerî’nin Zeccâc’dan otuz iki yerde ismini vererek alıntı yaptığını söylemiştir.²³ Ancak bizim tespitlerimize göre *Keşşâf*’ta kırk dört yerde Zeccâc’a atıf vardır.²⁴ Bu bağlamda Zeccâc, *Keşşâf*’ta ismi açıkça en fazla zikredilen tefsir ve dil kaynağı olmuştur.²⁵ O, iktibaslarının çoğunda (قال الزجاج)²⁶ formunu kullanırken geri kalan kısımda ise (ذكر الزجاج),²⁷ (رده الزجاج),²⁸ (وعن الزجاج),²⁹ (جعله

¹⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbühü*, 4/8, 166.

¹⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbühü*, 2/414, 415.

²⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbühü*, 1/297.

²¹ Sadûn Ahmed Ali er-Rabî’î, *Eseru me’âni’l-Kur’ân’i li’l-Ferrâ ve me’âni’l-Kur’ân’i ve i’râbibî li’z-Zeccâci fi’l-Keşşâfi’z-Zemahşerî* (Bağdad: Bağdad Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Doktora Tezi, 2002), 15.

²² er-Rabî’î, *Eseru me’âni’l-Kur’ân’i li’l-Ferrâ ve me’âni’l-Kur’ân’i ve i’râbibî li’z-Zeccâci fi’l-Keşşâfi’z-Zemahşerî*, 38.

²³ Andrew Lane, *Al-Zamakhsbari And His Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work*, (Leiden: Brill, 2006), 433-434.

²⁴ el-Fatiha 1/1 (1/6); en-Nisâ 4/43 (1/514); el-Mâide 5/46 (1/638); el-En’âm 6/142 (2/73); el-‘Arâf 7/4 (2/87), 18 (2/93), 150 (2/160); et-Tevbe 9/113 (2/314); er-R’ad 13/35 (2/532); el-Hicr 15/94 (2/590); en-Nahl 16/90 (2/628); el-Kehf 18/12 (2/705), 39 (2/723); Meryem 19/61 (3/26); el-Hac 22/69 (3/169); el-Müminûn 23/39 (3/187), 105 (3/204); el-Furkân 25/77 (3/297); eş-Şu’arâ 26/24 (3/307); en-Neml 27/24 (3/362); el-Kasas 28/57 (3/422); er-Rûm 30/27 (3/477); es-Sebe’ 34/15 (3/576), 31 (3/583), 51 (3/592), el-Fâtır 35/8 (3/600); Yâsîn 36/38 (4/17), 59 (4/22), 60 (4/23); el-Ğâfir 40/1 (4/149), 30 (4/164); el-Fussilet 41/2 (4/184), 9 (4/188); eş-Şûrâ 42/35 (4/227); ez-Zuhrûf 43/74 (4/263), 88 (4/268); el-Ahkâf 46/35 (4/313); Muhammed 47/17 (4/322); el-Mümtehine 60/12 (4/519); el-Mülk 67/16 (4/580); el-İnsân 76/10 (4/669), 18 (4/672); el-Mütaffifîn 83/28 (4/723), el-Beled 90/16 (4/756).

²⁵ Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşerî’nin Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 46.

²⁶ Cârullâh Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûbi’t-te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407/1987), Cârullâh Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an akâ’iki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûbi’t-te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407), 2/532.

²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/6.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/87.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/26.

(الزجاج),³⁰ (على تفسير الزجاج)³¹ ve (عطفه الزجاج)³² gibi ifadelerle yer vermiştir. Andrew Lane, Zemahşerî'nin kullandığı (جوز الزجاج)³³ ifadesini Zeccâc'ı otorite bir kaynak olarak gördüğü şekilde yorumlamıştır. Lane de ismini zikretmese de bazı yorumlarının Zeccâc'ın eserine dayanıldığını ifade etmiştir.³⁴ Zemahşerî'nin, *Me'âni'l-Kur'ân*'ı kaynak olarak aldığı yerlerde, genelde Zeccâc'ın değerlendirmelerini kabul ederek naklettiği görülmektedir. Kimi durumlarda onun görüşlerini eleştirdiği ya da uygun bulmadığı yerler olmuştur.³⁵

Zeccâc'ın Zemahşerî'ye etkisinin dil, anlam ve üslup alanlarıyla sınırlı olduğu düşünülmektedir. Esasında rivâyet ve filolojinin buluşma noktası olarak da nitelendirilen *Me'âni'l-Kur'ân*'ın³⁶ bu yönü Zemahşerî tarafından çok az denilebilecek ölçüde esere yansıtılmıştır. Bu bakımdan Zeccâc'ın *Keşşâf*'a etkisinin rivâyet tarzından ziyâde dirâyet yönüyle olduğunu söylemek mümkündür. Lane, *Me'âni'l-Kur'ân*'ı kelimesi kelimesine Kur'ân'ın felsefi yorumu olarak gördüğü gibi *Keşşâf*'ı da aynı özellikte değerlendirmiştir. Ona göre Zeccâc'ın eseri açıklanmaya muhtaç Kur'ân pasajlarının izahlarını içermektedir. Zemahşerî de Zeccâc'daki bu yaklaşımı devam ettirerek onunla aynı doğrultuda yorumlar yapmıştır.³⁷

Zemahşerî kelime ya da âyet izahlarında yukarıda zikredilen konularda Zeccâc'dan alıntılar yaparak hem ilk kaynaklara dayanmış hem de eserine yorum genişliği kazandırmıştır. Aşağıda farklı başlıklarda verilen örnekler konunun net olarak anlaşılmasına imkân verecektir.

2.1. Lügavî İktibaslar

Konumuz özelinde bakıldığında *Keşşâf*'ın en güçlü yönlerinden biri kelimeler için yaptığı lügavî açıklamalardır. Bu izahlarının bazısında özgün açıklamalara yer verdiği gibi çok defa kendinden önceki dilcilerden istifade ettiği görülmektedir. Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796),³⁸ Ferrâ (207/822),³⁹ Ebû 'Ubeyde (209/824),⁴⁰ Ahfeş (ö. 215/830)⁴¹ ve Kisâî (189/860),⁴² bunlardan bazılarıdır. Lügat izahlarında en önemli kaynaklarından biri de Zeccâc'ın eseridir. Ondandır yaptığı iktibasların çokluğu ve genelde kabul içeren yaklaşımı ona olan güvenini de göstermektedir.

Zemahşerî, atıflarını, genelde görüşlerini Zeccâc'dan yaptığı iktibaslarla temellendirme amacıyla yapmıştır. Örneğin Lafzatullâh'ın seslendiriliş biçimiyle ilgili olarak "Allah lafzının Lâ'm'ı tefhîm ile mi okunur?" şeklindeki farazî bir soruya "evet" cevabını verdikten sonra

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/149.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/188.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/268.

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/314, 628; 4/23, 184.

³⁴ Lane, *Al-Zamakhsbari And His Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work*, 434-435.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/362.

³⁶ Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Tarihîten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür - Ömer Kara (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009), 314.

³⁷ Lane, *Al-Zamakhsbari And His Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work*, 435.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/24-25.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/201.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/149.

⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/13.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/45-217.

Zeccâc’ın Lafzatullah’taki “lâm”ın kalın okunmasının sünnet olduğu şeklindeki görüşünü nakletmiş ve bütün Arapların bu konuda hem fikir olduklarını ve bu düşüncenin de nesiller boyunca tevarüs edildiğini söylemiştir.⁴³ Zemahşerî’nin eserinde Zeccâc’dan alıntılıyarak zikrettiği bu örnek müellifin *Me’âni’l-Kur’ân*’ında değil de *Kitâbü’l-ibâne ve’t-tefhîm* adlı risalesinde yer almıştır.⁴⁴

Zemahşerî lügat izahlarında genelde birden çok âlimin görüşlerine yer verirken kimi zaman sadece Zeccâc’ı kaynak olarak değerlendirmiştir: Örneğin Nisâ 4/43 âyetinde geçen *يَلْقَىٰ أَتَمًا* ifadesinde yer alan *صَعِيدًا* kelimesini sadece Zeccâc’dan yaptığı nakille açıklamıştır. Zeccâc bu kelimeyi yeryüzü olarak açıklamış ve bu zeminin toprak olup olmaması arasında bir fark görmemiştir. Hatta kelimenin, üzerinde hiç toprak olmayıp bütünüyle kaya olan zemin için de kullanıldığını söylemiştir.⁴⁵

Zemahşerî, Zeccâc’ın Kur’ân kelimelerini bir başka Kur’ân kelimesiyle açıklamalarını da eserinde zikretmiştir. Örneğin Meryem 19/59 âyetindeki *يَلْقَوْنَ غَيًّا* ifadesini Zeccâc’ın tefsiriyle vermiş, sonrasında da temrîz sigasıyla bir görüş daha nakletmiştir. Zeccâc’a göre ifade “azgınlığın karşılığını bulmak” anlamında olup⁴⁶ aynı mana Furkân 25/68 âyetindeki *يَلْقَىٰ أَتَمًا* ifadesinde de tekrarlanmıştır. Buna göre âyetin bu bölümü “günahın karşılığını bulmak” anlamındadır.⁴⁷

Zemahşerî, garip lafızların izahında da Zeccâc’dan istifade etmiştir: Örneğin, Zeccâc’ın bir önceki örnekte geçen *غَيًّا* kelimesinin cehennemde bir vadi ya da bir nehir olabileceğine dair görüşlerini verdikten sonra onun, kelimenin nehir anlamında olduğu kanaatinin daha sağlam olduğu görüşünü nakletmiştir.⁴⁸ Yine, Sebe’ 34/16 âyetinde geçen *الْخُمط* kelimesinin izahında hem Ebû Ubeyde’den hem de Zeccâc’dan nakil yapmıştır. Zeccâc’a göre *hamt* kelimesi yenilmeyecek kadar acı olan bütün ağaçları kapsar.⁴⁹ Bir başka örnekte de dünyadaki varlıkların yaratılış sürecinden bahsedildiği âyetlerde Zeccâc *أَرْبَعَةَ أَيَّامٍ* ifadesini “dört günün bitiminde” şeklinde açıklamıştır. Bununla da [ikinci] ‘iki tam gün’ süre kastedilmiş olmaktadır.⁵⁰ İnsân 76/10 âyetindeki *فَمَطْرَيرًا* kelimesini Arapların kullandığı devenin kibirle kuyruğunu ve burnunu kaldırması anlamındaki *اقمطرت الناقة* ifadesiyle yorumlamıştır.⁵¹ Yine aynı sûrenin 18. âyetindeki *سَلْسَبِيلًا* ifadesinin lügavî anlamının ise *aşırı derecede akıcı şeylere sıfat olarak kullanıldığını* söylemiştir.⁵² Muminûn 23/104 âyetindeki *اللفح* kelimesinin *النفح* kelimesiyle aynı anlamda oldu-

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/6; 4/527.

⁴⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *el-ibâne ve’t-tefhîm ’an me’âni bismillahir-rahmâni’r-rahîm*, thk. Abdüffettah Seyyid Selim (b.y. Vakfiyyetü’l-Emîn Gâzî, 2019), 91-92; Lane, *Al-Zamakhsari And His Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work*, 434.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/514.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/26.

⁴⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbü’l-hû*, 3/336.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/26.

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/576.

⁵⁰ Cârullâh Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ’an akâ’iki gâvâmidî’t-tenzîl ve ’nyûni’l-ekâvîl fi vucûbi’t-te’vîl*, trc. Nihat Uzun, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 5/1096

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/669.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/672.

ğunu ancak âyette yer alan الفح kelimesinin manayı ifade edeceğini ifade etmiştir.⁵³ Bu örnek, Zeccâc'ın benzer harflerle oluşan kelimelerin aynı manaya delalet edebileceği şeklindeki genel yaklaşımını da yansıtmaktadır.⁵⁴

Zemahşerî, Zeccâc'ın kelime izahlarından hareketle âyetlerin genel anlamına dair görüşlerini de nakletmiştir. Örneğin Zeccâc, Yâsîn 36/57 âyetindeki يَدْعُونَ kelimesini dua anlamında yorumlamış ve bu anlamdan hareketle âyetin “cennet ehlinin dua ettiği şeylerin kendilerine geleceği” anlamında olduğunu söylemiştir.⁵⁵ Fussilet 41/70 âyetindeki تُخْبِرُونَ ifadesini Zeccâc'ın *cennettekilere büyük ikramlarda bulunulması* şeklinde açıkladığını nakletmiş ve Muhammed 47/16 âyetindeki (أَفْأ) ifadesinin “bir şeye başlamak” anlamında olduğunu söylemiş ve buna göre manayı “bize en yakın olan ilk zamanda ne söyledi” şeklinde yorumlamıştır.⁵⁶ Bir diğer örnekte de Zemahşerî, Zeccâc'ın Hac 22/67 âyetindeki فَلا يُبَارِعُكَ fiiline “üstün gelmek, galebe çalmak” anlamı verdiğini ve buna göre mananın da “tartışmada asla sana üstün gelmesin” anlamında yorumladığını söylemiştir.⁵⁷

Yukarıda zikredilen örneklerde de görüldüğü üzere Zemahşerî, Kur'an'ı tefsir ederken birçok lafzı Zeccâc'dan alıntılar yaparak ele almıştır. Onun söz konusu iktibasları bazen anlamla bazen de iştikakla ilgili olmuştur. Bu durum Zemahşerî'nin Zeccâc'ı, gerek anlam gerekse dil bakımından güvenilir bir kaynak olarak gördüğüne işaret etmektedir.

2.2. Sarfla İlgili İktibaslar

Zemahşerî, kelimelerdeki iştikâk izahlarında da Zeccâc'a başvurmuştur. Örneğin, Rahmân ve Rahîm kelimelerinin izahını yaparken dilcilerin Allah'ın Rahmân sıfatındaki harf fazlalığının (l) anlam fazlalığından kaynaklandığını, aynı durumun Rahîm sıfatında olmadığını söylemiş ve bu nedenle âlimlerin Allah Teâlâ için “hem dünyanın hem de ahiretin Rahmân'ı”, “dünyanın ise Rahîm'i” sıfatını uygun gördüklerini ifade etmiştir.⁵⁸ Bu düşüncesini de Zeccâc'ın فعلان veznindeki غضبان kelimesine verdiği aşırı derecede öfkeli insan kullanımıyla temellendirmiştir. Zemahşerî bu sıfatın Allah'tan başkası için kullanılmasının da caiz olmadığını ifade etmiştir. Zira bu sıfat devamlı, yenilenen ve tüm mahlûkâtı kuşatıcı bir anlama sahiptir. Görüldüğü üzere Zemahşerî dilbilimciler diye atıf yapsa da sadece Zeccâc'ın ismini vererek onun sarfi açıdan kelimeye yaklaşımını ve kelimenin yapısına göre ona verdiği anlamı eserine taşımış ve tercihini de onunla örtüşen bir şekilde yapmıştır.

Zemahşerî'nin Zeccâc'dan yaptığı sarfi iktibasların bir diğeri de Nahl 16/89 âyetinde geçen تَبَيَّنًا kelimesidir. Zeccâc “açıklamak, beyan etmek” anlamını verdiği ve semâî master olan تَبَيَّنًا kelimesindeki “tâ” harfinin Kur'ân imlasında olduğu gibi esreli, Kur'ân'da olmayan şekilde تَبَيَّنًا şeklinde üstünlü olarak okunabileceğini, ancak üstünlü kırâatin caiz olmadığını zira

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/204.

⁵⁴ Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, 1/45..

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/22.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1987, 4/322.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1987, 1/6.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/6.

kırâat âlimlerinden hiçbirinin bu şekilde okumadığını söylemiştir.⁵⁹ Zemahşerî de söz konusu lafzı, Zeccâc’ın yaklaşımıyla ele almış ve onun izahlarına dayanarak açıklamıştır.⁶⁰

Sarfî iktibaslara ilgili bir örnek de Yâsîn 36/39 âyetindeki العرجون kelimesidir. Zeccâc’a göre kelime الانعراج mastarından türemiş olup فعلون kalıbında ve dönmek anlamındadır.⁶¹ Zeccâc kelimeyi “Hindistan cevizinin sapı” olarak yorumlamış ve hilali, ayların başlarında ve sonlarında bu cevizin kuruyup küçülerek kırılğan haline benzetmiştir.⁶² Zemahşerî ayın dönüşlerini izah ederken, ayın, âyette anlatılan menzillerin sonuna geldiğinde eski hurma dalını andıran bir şekle dönüştüğünü bu kelimeyle anlatmıştır. Bir başka örnek de Yâsîn 36/60 âyetinde yer alan أَعْهَدُ kelimesidir. Farklı okunuşlarının yanında Zeccâc’ın kelimeyi ikinci ve altıncı baplardan Hâ’nın esreli haliyle أَعْهَدُ şeklinde de okunabileceği yorumunu nakletmiştir.⁶³

2.3. Gramer İktibasları

Me’âni’l-Kur’ân türü eserlerde hem kelime ve âyet düzeyinde manayı odak alan bilgilere hem de nahvî bilgilere yer verilmiştir.⁶⁴ Zemahşerî de eserinde bu eklektik yapıyı yansıtmıştır. Bunu yaparken de birçok yerde Zeccâc’ı kaynak olarak görmüştür.

Örneğin Zemahşerî, A’râf 7/16 âyetini Zeccâc’dan yaptığı gramer izahlarıyla yorumlamıştır. O, âyetteki صرَّاطَكَ kelimesinin zarf ve mensup olduğunu Zeccâc’ın bu yapıyı *duribe Zeydün ez-zahra ve’l-batne* (Zeyd, sırtına ve karnına vurularak dövüldü) ifadelerine benzettiğini ve ifadeyle de *‘ale’z-zahri ve’l-batni* (sırtına ve karnına) anlamının kastedildiğini söylemiştir.⁶⁵ Başka bir örnekte de Zemahşerî, Zeccâc’ın Hac 22/67 âyetinin Hz. Peygamber’in putperestlerle tartışmaya girmesini nehyeden bir anlam içerdiğini ifade etmektedir. Ona göre “Falanca kişi seninle dövüşmesin” anlamındaki لا يضاربك فلان üslûbu tıpkı “sakın onunla dövüşme” anlamındaki لا تضاربه üslûbu gibidir. Âyetin de bu üslûpta bir nehiy içerdiğini söylemiştir. Yine Zeccâc’ın نزع fiilinin üstün gelmek anlamında geldiğini ve “tartışmada sana üstün gelmesin” anlamında olduğunu söylemiştir.⁶⁶

Zemahşerî bazı âyetlerin izahlarında kendi görüşünü verdikten sonra başka âlimlerin yanında Zeccâc’dan nakil yapmıştır. Örneğin, Tevbe 9/112 âyet bağlamında önce kendi görüşünü şu şekilde vermiştir: التائبون ifadesi övgü anlamı taşıdığı için merfû olur. Buna göre anlam da “Onlar tövbe edenlerdir.” şeklinde olur ve âyette de müminler kastedilir. Zemahşerî bu düşüncesini temellendirmek için de İbn Mes’ûd (ö. 32/653) ve Übeyy b. Kâ’b’ın (ö. 33/654 [?]), âyetteki *el-hâfîzîne* kısmına kadar, medh manasıyla nasb üzere okuduklarını söylemiştir. Bir başka görüş olarak da التائبون ifadesinin bir önceki âyetteki *el-mü’minîne* ifadesinin sıfatı olarak mecrur olmasının da mümkün olduğunu söylemiştir. Akabinde de Zeccâc’ın التائبون ifadesini

⁵⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/217.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/362).

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/17.

⁶² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/288.

⁶³ Keşşâfta, bu örneklerin dışında isim, fil ve farklı yapıdaki kelimelerin etimolojik yapılarıyla ilgili Zeccâc’dan yapılan farklı iktibasları da görmek mümkündür. Geniş bilgi için bk. Sadûn Ahmed Ali er-Rabî’î. “el-Eseru’s-sarfî li me’âni’l-Kur’ân’i ve i’râbihi li’z-Zeccâc fi’l-Keşşâfi li-Zemahşerî”, *Mecelletü Bâbil li’l-‘ulûmi’l-İnsâniyye*, ts., 83-98.

⁶⁴ Bulut, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc’ın Me’âni’l-Kur’ân’ı”, 317.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/92-93.

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/169.

haberi mahfuz mübteda olarak kabul ettiğini söylemiş ve التائبون العابدون من أهل الجنة أيضاً وإن لم يجاهدوا ifadesinin “cihad etmeseler de tevbe edenler ve âyetin devamında sıralanan vasıftaki kişilerin cennete gireceği” anlamında olduğunu, aynı yapının وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَكُلًّا وَآيَاتِهِ de⁶⁷ görüldüğünü söylemiştir.⁶⁸

Görüldüğü üzere Zemahşerî, Zeccâc’ın görüşünü doğrudan olarak nakletmiş ancak tercihinin ondan yana olduğunu ifade etmemiştir. Ayrıca ilk olarak özgün yorumunu vermiş olması, tercihinin kendi görüşünden yana olduğunu ihsas ettirmektedir. Zeccâc ve diğer âlimlerin değerlendirmelerini reddetmeyerek de konu hakkındaki yorum zenginliğini aktarmıştır.

Başka bir örnekte de Zemahşerî بِئْسَ إِسْرَائِيلَ وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ âyetiyle⁶⁹ ilgili olarak Zeccâc’ın şöyle dediğini nakletmiştir: Âyetteki (أَنْ) edatı nasb konumunda olup buna göre mana “Bu nimet dediğin şey başıma, senin İsrâiloğullarını köleleştirdiğinden dolayı geldi, şâyet sen bunu yapmasaydın, ben ailem içinde büyüyecektim ve ailem beni denize bırakmayacaktı.” şeklinde olur.⁷⁰ Yine وَمَا يُعِيدُ مَا الْحَقُّ قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِيُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ وَمَا يُعِيدُ مَا الْحَقُّ قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِيُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ âyetindeki⁷¹ (مَا) Zeccâc’a göre istifhamiye olur ve mana da “İblis neyi baştan ve tekraren var edebilir ki?” şeklindedir.⁷²

Zeccâc أَوَّلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَغِي بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُخَيِّبَ الْمُؤْتَى Zeccâc’ın âyetindeki⁷³ cümle yapısının aynen (مَا ظَنَنْتَ أَنْ زِيدَ بِقَائِمٍ) “Zeyd’in ayakta olduğunu zannetmiyorum.” ifadesine benzediğini söylemiştir. Bunun bir diğer örneği de أَلَيْسَ اللَّهُ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُخَيِّبَ الْمُؤْتَى âyetinin yapısıdır.⁷⁴ Ona göre bu ifade yapısında, bir sözün gücünü artırmak anlamı vardır, yoksa insanların görmelerini sağlama ya da bir soru sorma hedefi yoktur.⁷⁵ Zemahşerî وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ âyetinin⁷⁶ Zeccâc’a göre öncesinde de şartın cevabı olduğu için nasb üzere okunmasını başında gizli bir (أَنْ) olmasına bağlamıştır.⁷⁷

Başka bir örnekte de Zeccâc’a göre, Fussilet 41/2 âyetindeki تَنْزِيلٌ kelimesinin mübteda, devamındaki كِتَابٌ kelimesinin de onun haberi olduğunu nakletmiştir. Zemahşerî, Zeccâc’ın değerlendirmesine göre âyetin onun işaret ettiği şekilde anlaşılmasını şu şekilde temellendirmiştir: (تَنْزِيلٌ) kelimesi (مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) ifadesiyle tahsis edilerek mübtedâ olması sağlanmıştır.⁷⁸ Zeccâc bu yaklaşımın Basralılara ait olduğunu ifade etmiş, bunun yanında Ferrâ’nın da farklı yorumuna atıf yapmıştır.⁷⁹

⁶⁷ el-Hadid 57/10.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/314.

⁶⁹ eş-Şu‘arâ 26/22.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/307.

⁷¹ es-Sebe’ 34/49.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/593.

⁷³ el-Ahkâf 46/33.

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/313.

⁷⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1988, 4/47.

⁷⁶ el-Câsiye 45/22.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/277.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/186.

⁷⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/379.

Zemahşerî’nin adını vermeden de Zeccâc’dan nakiller yaptığı anlaşılmaktadır. Örneğin Murselât sûresinde “âlimlerden biri” diyerek yaptığı açıklamada, ilk beş âyetin başına (ب) takdir ederek mânânın “Gönderilenlerin (...) Rabbına yemin olsun ki...”⁸⁰ şeklinde olduğunu söylemiştir.⁸¹ İzahta bahsettiği âlimin Zeccâc olduğu değerlendirilmiştir.⁸²

Zemahşerî, Arap gramerinin sağladığı anlam alternatifleriyle âyetleri izah ederken de Zeccâc’ın açıklamalarına başvurmuştur. Bu da her iki âlimin dilsel izahlarda pek çok yerde benzer düşüncede olduklarına işaret etmektedir.

2.4. Yorum İktibasları

Meâni’l-Kur’ân temelde bir tefsir eseridir. Daha çok kelime bazlı izahlar içerdiği düşünülse de rivâyet ve dirâyet unsurları da içermektedir. Zemahşerî de kelime izahlarının yanında az da olsa sebab-i nüzûl ve âyet izahlarında da Zeccâc’dan alıntı yapmıştır.

Örneğin, Kasas 28/56 âyetinin sebab-i nüzûlüyle ilgili olarak Zeccâc’ın şu sözlerini nakletmiştir: “Müslümanlar bu âyetin Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlip hakkında nazil olduğuna ittifak etmişlerdir.”⁸³ Zemahşerî’nin Müslümanlar diye tercüme ettiği kelime esasında Zeccâc’da müfessirler olarak yer almıştır. Ayrıca Zeccâc devamla âyetin nüzûlünün Ebû Tâlip’le ilgili nâzil olsa da hitabın umûmî olduğunu, hidâyetin, irşadın ve muvaffak kılmanın ya da dilediğini dalâlette bırakmanın sadece Allah’ın elinde olduğunu söylemiştir.⁸⁴

Zemahşerî, *وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* âyetini⁸⁵ Zeccâc’ın, “Bu, O’nun için daha kolaydır. Allah Teâlâ bunu insanlar için zor ve kolay olan şeyleri anlatmak için temsil olarak göstermektedir.” şeklinde yorumladığını nakletmiştir. Zemahşerî, Zeccâc’ın bu yorumunun, daha önce kendisinin naklettiği görüşlerden ilkinde uygun olduğunu, yani Allah’ın her şeyi yapmaya muktedir olan gücünü kastettiğini söylemiştir.⁸⁶ Diğer bir örnekte de Sebe’ 34/28 âyetindeki *كَافَّةً لِلنَّاسِ* ifadesini Zeccâc’ın, “Biz seni insanları uyarmak ve onlara tebliğ etmek konusunda bütün insanları kuşatıcı olarak gönderdik.” anlamında yorumladığını söylemiştir.⁸⁷ Zeccâc, âyetteki *كَافَّةً* ifadesinin, kuşatmak anlamında olduğunu ve mananın tüm insanları kapsadığını ifade etmiştir. Zira Allah Teâlâ Hz. Peygamber’i Arap olan veya olmayan herkese göndermiştir. Zeccâc burada rivâyet tefsiri metoduna munasip olarak âyeti “İslâm’ı benimsemede Araplardan ben, Rumlardan Süheyb, Fârisîlerden Selmân, Habeşlilerden Bilal öncü olmuştur.”⁸⁸ anlamındaki hadisile açıklamayı tercih etmiştir.⁸⁹

⁸⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/266.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/678.

⁸² Cârullâh Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an akâ’iki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûbi’t-te’vîl*, trc. Abdülaziz Hatip, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 6/1092.

⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/422.

⁸⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/149.

⁸⁵ er-Rûm 30/27.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/477.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/583.

⁸⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me’ârif*, thk. Servet ‘Ukkâşe (Kahire: el-Heyetü’l-Misriyyetü’l-‘Âmmetü lî’l-Kitâb, 1992), 1/264.

⁸⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/254.

Zemahşerî'nin, bazı âyetlerin tefsirinde Zeccâc'ın gramer tahlilleriyle tefsir izahlarını birleştirerek sunduğu görülmektedir. Örneğin Fâtır 35/8 âyetindeki أَفَمَنْ رُزِيَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا ifadesini Zeccâc'ın “Kötülükleri kendisine güzel gösterilen ve onun için üzüldü kendini mahvettiği biri...” şeklinde yorumladığını ve فَلَا تَذْهَبْ عَلَيْهِ ifadesinden dolayı حسرة عليهم kısmının hazfedildiğini söylemiştir.⁹⁰ Ona göre ifade “Yaptıkları kendisine cazip gösterilen biri Allah'ın hidâyete erdirdiği kişi gibi olabilir mi?!” şeklinde de takdir edilebilir; buradaki hazif ise بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ يَضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ⁹² bu anlama delâlet etmesindedir.⁹²

Zemahşerî, Zeccâc'ın Ğafir 40/31 âyetindeki يَوْمَ الْأَحْزَابِ ifadesini “ayrı ayrı her grup” anlamında yorumladığını söylemiştir. Zeccâc الْأَحْزَابِ ifadesinin de Nuh kavmi, Âd, Semûd ve onlardan önce ve sonra helak edilen tüm kavimler olduklarını ifade etmiştir.⁹³ Zemahşerî burada, muzâfun ileyhin (الْأَحْزَابِ) çoğul formunda kullanılmasının muzafın (يَوْمَ) çoğul kalıbında kullanılmasına gerek bırakmadığını söylemiş ve düşüncesini delillendirmek için de bir şiir ile istişhâd etmiştir.⁹⁴

Zemahşerî, Mülk 67/15 âyetindeki مَنَاجِبَهَا kelimesiyle ilgili olarak Zeccâc'dan şu yorumu nakletmiştir: “Allah yeryüzündeki dağlarda yürümeyi kolaylaştırdı. İnsanlara dağlarda bile yürümek kolaylaştırıldığına göre bu durum boyun eğdirmede son noktadır.⁹⁵ Âyetten, Allah'ın yüceliğine işaret eden bir anlam çıkarımı yapılmıştır. Yine Zeccâc'ın Furkân 25/77 âyetinde geçen فُلٌ مَا يَعْجُزُا بِكُمْ رَبِّي ifadesini “Allah'ın huzurunda sizin ne kadar bir değeriniz var ki?” şeklinde tevîl ettiğini söylemiştir.⁹⁶ Zemahşerî, Zeccâc'ın âyeti âyetle tefsirini de aktarmıştır. Örneğin, Beled 90/17 âyetinin aynı sûrenin 11. âyetine delalet ettiği söylemiştir.⁹⁷

Keşşâf'ta çok defa Kur'ân kelimelerinin anlamı üzerinden âyetleri izah eden bir yöntem takip edilmiştir. Bu yöntem eserin kaynaklarından olan Zeccâc'ın da yöntemidir. Bu anlamda Zemahşerî'nin hem mana hem de metot bakımından Zeccâc'dan faydalandığını söylemek mümkündür.

2.5. Kırâat İktibasları

Zeccâc, âyetlerin i'râbı, manası ve tefsirinin yanı sıra kırâatlere de yer vermiştir. Keşşâf'ta da kırâatler önemli bir yekün tutmaktadır.⁹⁸ Zeccâc'ın kırâatler konusundaki düşüncesi şöyledir: Kırâat konusunda rivâyetler esas alınır. Güvenilir ve sika olan meşhur kırâat imamlarının okuduğu sahih rivâyetlerden başka kırâatlere itibar edilmez.⁹⁹ Kırâatlerin sıhhatini rivâyetlerin sıhhatine bağlayan Zeccâc'a göre bir rivâyetin Kur'ân olarak kabul görmesi ancak güvenilir bir senetle gelmesiyle mümkün olur.¹⁰⁰ Buna ilaveten Arap dil kurallarına uygun olsa da

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/600.

⁹¹ İbrahim 14/4.

⁹² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/264.

⁹³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/372.

⁹⁴ كَلُوا فِي بَعْضِ بطنكم تعفوا (Midenizin bir bölümünü yemekle doldurun ki iyileşesiniz) (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/164).

⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/580.

⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/297.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/576.

⁹⁸ Mustafa Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kırâat Olgusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 240.

⁹⁹ Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, 1/45..

¹⁰⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/264.

meşhur ve muteber kırâat imamlarından en az birinin okumadığı kırâatin caiz olmadığını ifade etmiştir. O bu şartları taşımayan kırâatı geçerli kabul etmemiştir. Örneğin Zilzâl 99/6 âyetindeki لِيَرَوْا أَعْمَالَهُمْ لِيَرَوْا أَعْمَالَهُمْ şeklinde de okunduğunu ancak böyle bir okuyuşu hiçbir kırâat âliminden duymadığını söylemiştir.¹⁰¹

Zeccâc, rivâyetler arasındaki tercihlerinde de kurrânın tercihlerine bağlılığı esas alır. Zira ona göre kırâat rivâyete dayanır ve kaynağı sünnettir. Bir okuma biçimi hakkında çok rivâyet varsa ve o kırâat de çokça okunuyorsa bu okuma biçiminin tercihinde kurrânın ittifakı önemlidir. Ancak dil bakımından Arapçaya uygun olsa da kurrânın okumadığı ve makbul görmediği bir rivâyeti okumak ona göre bidattir. Rivâyetlerin az olması ve dil konusunda mahir olan Araplara göre zayıf olması durumunda da söz konusu okuyuşlar şâz grubunda kabul edilir ve o kırâatı okumamak gerekir.¹⁰² Ancak Zeccâc’ın kimi zaman icmayı terk edip münferid okuma biçimlerini de tercih ettiği görülür.¹⁰³

İbn Mes‘ûd ve Übeyy b. Kâ‘b mushaflarının yanı sıra, Hicaz, Irak, Kûfe, Şam mushaflarına vâkıf olduğu ifade edilen Zemahşerî için kırâatin mütevâtir olup olmadığından ziyade, Arap dili kuralları açısından doğru olup olmadığı önemlidir. Nitekim mütevâtir kırâatler dışında çok sayıda zevata nispet edilen şâz okuyuşlar da nakletmiştir.¹⁰⁴

Zemahşerî kırâatleri tefsir unsuru olarak kullanırken de Zeccâc’dan bazı iktibaslar yapmıştır. Örneğin Mâide 5/45 âyetindeki إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ifadesinin esreli olarak (إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ) okunmasının sahih olacağını söylemiştir.¹⁰⁵ Zeccâc esreli de okumanın caiz olduğunu söylemekle birlikte böyle okuyan bir kişi ya da okuma şekli duymadığını ancak sahih bir rivâyetle sabit olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶ Onun bu yaklaşımını Fâtihâ sûresindeki (رَبِّ) kelimesinin gramatik açıdan muhtemel okuma biçimleriyle ilgili değerlendirmelerinde de görmek mümkündür.¹⁰⁷ Zeccâc’ın Arap gramerinin sağladığı farklı okuma biçimleriyle Kur’ân kırâatini birbirinden ayırmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Zemahşerî, Mümtehine 60/11 âyetindeki فعاقبتهم ifadesini Zeccâc’ın “savaşta onları ganimete mecbur bırakacak seviyede cezalandırdığınızda” şeklinde yorumladığını söylemiş, hatta Zeccâc’ın burada şâz bir kırâatla¹⁰⁹ “sonuçta galip gelip ganimet aldığınızda” şeklinde bir yorumunu nakletmiştir.¹¹⁰

Zemahşerî, Zeccâc’ın kırâate dayalı yaptığı bazı yorumları tenkit etmiştir. Örneğin Neml 27/25 âyeti bağlamında Zemahşerî, Ebû Hanîfe ile İmam Şâfi‘î’nin tilavet secdeleri konusunda bazı farklara rağmen yakın görüşlere sahip olduğunu söylemiş ve Zeccâc’ın kırâati şeddetsiz yapmak sûretiyle secdenin vacip olacağı şeklindeki görüşünün doğru olmadığını ifade

¹⁰¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/45.

¹⁰² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/45.

¹⁰³ Zeccâc, *el-Keşşâf*, 1/45, 361.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/24.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/638.

¹⁰⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/179.

¹⁰⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/45.

¹⁰⁸ Kılıç, *Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Kırâat Olgusu*, 240.

¹⁰⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/45; 5/160.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/519.

etmiştir. Zeccâc'ın açıklamaları şu şekildedir: “أَلَا يَسْجُدُوا” şeklinde şeddeli olarak okunduğunda mana “şeytan onlara süslü gösterdi de onlar yoldan çıktı ve secde etmediler ve Allah'a secde etmedikleri için yoldan saptılar” şeklinde olur. Edat şeddetsiz (أَلَا) okunduğunda ise söze başlama ve tenbih anlamı vardır. Bu durumda Allah'a secde edin emri vardır.¹¹¹ Buna göre secde emri, şeddetsiz kırâat yapılması durumunda ortaya çıkmaktadır. Ancak Zemahşerî bu yaklaşımı doğru bulmadığını ifade etmiş ve secdenin her iki kırâatta da şart olduğunu söylemiştir. Zira secdenin hem mekân hem de olgu olarak zikredilmesi ya onu yapmayı övmek ya da onu terk etmek anlamında kullanılır. Bundan dolayı Zeccâc'ın yanlış olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta yaptığı kırâat değerlendirmelerinde pek çok âlimden istifade ettiği anlaşılmaktadır.¹¹³ Onun kırâatler konusunda atıf yaptığı kaynaklarından biri de Zeccâc olmuştur.¹¹⁴ Ancak Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta yer verdiği kırâat örneklerinin yekûnuna bakıldığında iktibaslarının genele oranla çok da fazla olmadığı söylenebilir.

2.6. İtikâdî Etkileşim

Zemahşerî i'râb ve yorum bakımından Zeccâc'dan çok etkilenmiş olsa da onun itikâdî görüşlerini eserine taşımamıştır. Aksine onun akidesinin tersine olacak yorumlarda ya Zeccâc'ın görüşlerini esas almamış ya da Fâtır 35/8 âyetinde olduğu gibi Zeccâc'dan aldığı bir görüşü kendi mezhebine uygun olacak şekilde kullanmıştır. Şöyle ki, âyetteki أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءٌ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا ifadesini Zeccâc'ın “Kötülükleri kendisine güzel gösterilen ve onun için üzüldü kendini mahvettiği biri...” şeklinde yorumladığını ve فَلَا تَذْهَبْ عَلَيْهِ “onlar için üzülme” ifadesinden dolayı ذَهَبَتْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً “bunların durumu içine dert olmasın” kısmının hafzedildiğini söylemiştir.¹¹⁵

Ehl-i Sünnet, kulların fillerinin yaratılışında Allah'ın müessir olduğunu ifade ederken buna bağlı olarak hidâyet ve dalâletin de Allah'ın yaratmasıyla oluştuğu sonucuna varmaktadır. Buna karşın Mu'tezile ise kulların fillerinin yanı sıra hidâyet ve dalâletin de insanın edimleri sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹¹⁶ Zemahşerî de bu âyetin tefsirinde Zeccâc'ın görüşünü nakledeken kendi Mu'tezilî görüşüne ters olan Allah'ın saptırması (فَأَضَلَّهُ اللَّهُ) kısmını almayarak Zeccâc'ın görüşünü Mu'tezilî görüşüne uyarlamıştır. Onun Zeccâc yorumunu görmezden gelme ya da gizleme refleksi Zeccâc'ın da bu görüşte olduğu izlenimine neden olmaktadır. Oysa Zeccâc, “Allah dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola getirir.”¹¹⁷ âyetinin de bu anlama işaret ettiğini söylemiştir.¹¹⁸

¹¹¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/115.

¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/362.

¹¹³ Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kırâat Olgusu*, 55-56.

¹¹⁴ Tespitlerimize göre Zemahşerî'nin Zeccâc'dan kırâat konusunda yaptığı iktibaslar şu âyetler çerçevesinde olmuştur: el-Mâide 5/45; en-Nahl 16/89; en-Neml 27/25; Yâsîn 36/65; eş-Şûrâ 42/35; el-Mümtehine 60/11. Zeccâc'ın kırâatler konusundaki yaklaşımı hakkında geniş bilgi için bk. Fatih Akpınar, *Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kırâat İlmi Açısından Tablîli* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/600.

¹¹⁶ Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tefsîrâtü'l-edille*, thk. Claude Salame (Dimaşk: Institut Français de Damas, 1990), 2/719.

¹¹⁷ İbahim 14/4.

¹¹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/264.

Mu‘tezile mezhebinin önemli âlimlerinden olan Zemahşerî mezhep perspektifiyle yorumladığı âyetlerde Ehl-i Sünnet âlimi olan Zeccâc’a yukarıdaki âyet hariç hem atıf yapmamış hem de ona yönelik bir itirazını dile getirmemiştir. Bunun sebebi, Zeccâc’ı sadece lügat ve gramer kaynağı olarak görmek düşüncesi olabileceği gibi mezhepsel farklılıklardan kaynaklanmış olma ihtimali de mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî’nin, Zeccâc’ın dille ilgili görüşleriyle itikadî görüşlerini birbirinden tefrik ederek yararlanma tavrına benzer bir durum kendisinden sonra da Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından ona karşı gösterilmiştir. Nitekim Zemahşerî her ne kadar Zeccâc üzerinden olmasa da özellikle rü’yetullah, tevbesiz olarak ölen kişi hakkında şefaât beklentisi içinde olma, Allah’ın kötülüğü yaratmayacağı gibi bazı konular üzerinden Sünnîleri şiddetli bir şekilde eleştirdiği görülmektedir.¹¹⁹ Bununla birlikte müellifin *Keşşâf* adlı tefsirinden yararlanmak isteyen Ehl-i Sünnet âlimler, onun açık i‘tizâlî yönüne ve sünnî düşüncesiyle kıyasıya eleştirmesine aldırış etmeksizin özellikle Kur’an’ın fesahat ve belagati, dil ve gramer özellikleri gibi hususlarda söz konusu tefsiri makbul bir referans kaynağı olarak görmüşlerdir.

Sonuç

Nüzûl asrından günümüze kadar Kur’an’ın anlaşılması ve yorumlanmasında Kur’an’ın dil ve üslûbunu özellikle ön plana çıkaran çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu gayretlerde temel amaç, gerek kelime gerekse âyetler bağlamında olsun, hem ilâhî mesajın içeriğini kavramak hem de mesajların insanların algılarına uygun bir şekilde ulaştırılmasını sağlamak olmuştur. Pek çok türüyle asırlardır yazılmakta olan tefsirler bu amacın merkez noktasını teşkil etmektedir. Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ı da bu zincirin bir halkasını oluşturmaktadır.

Cârullah ez-Zemahşerî’nin Kur’an’ı anlayıp aktardığı bir eser olan *Keşşâf* özgün bir tefsir telifidir. Zemahşerî Me‘âni, Beyân ve Bedi‘ gibi dil ve belâğata dair ilimlerdeki derinliği sayesinde bu ilimleri, Kur’an’ın kelime ve âyetlerini anlamada aracı olarak kullanmıştır. Kendinden önce onun seviyesinde olmasa da Zeccâc’ın da söz konusu ilimleri Kur’an’ın tefsirinde kullandığı görülmektedir. Bu ilimler çerçevesinde yapılan Kur’an yorumları dirâyet eksenli tefsir olarak tanımlanmaktadır ki Zemahşerî bu alanda en önde gelen âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Zemahşerî, dirâyet metoduna göre yazdığı eserde rivâyetlere de yer vererek her iki metodu birleştirmiştir.

Keşşâf’ın özgünlüğü eserin herhangi bir kaynaktan bağımsız olarak yazıldığı anlamında değildir. Müellif kendi zamanına kadar oluşan ilmî birikimden ve rivâyet kültüründen de yararlanarak kendi bakış açısı ve ilmî derinliğiyle eserini kaleme almıştır. Nitekim kendisi de eserinde pek çok âlim ve kaynak ismini zikretmiştir. Ona kaynaklık eden eserlerden biri de Zeccâc’ın *Me‘ân il-Kur’an* adlı eseridir. Bu eser *Keşşâf*’ı daha çok filoloji alanında etkilemiştir. Zeccâc’daki i‘râb-mana ilişkisi Zemahşerî’ye de yansımıştır. Bunu ismini vererek yaptığı nakillerden anlamak mümkündür. Ayrıca Zemahşerî, Zeccâc’ın ismine atıf yapmadan da bu usûlle pek çok âyet ve kelime izahı yapmıştır. Bu âyet yorumlarından ve yorum biçimlerinden de anlaşılmaktadır. *Keşşâf*’taki pek çok âyet yorumunun bizzat Zeccâc’la örtüştüğü görülmektedir.

¹¹⁹ Hilmi Kemal Altun, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf Adlı Eserinde Sünnîlere Yönelik Eleştirileri” *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/3 (2021), 39.

Zemahşerî, Zeccâc'dan mana ve i'râb konusunda yaptığı alıntılar bazen kelimesi kelimesine lafzî benzerlikle bazen de mana ile olmuştur.

Zemahşerî, başta Zeccâc olmak pek çok âlimden istifade etmiştir. O zaman zaman ismine işaret etmeden bazı âlimlerden alıntılar yapmış olsa da çoğu zaman bilgilerin kaynağını zikretmeyi ihmal etmemiştir. Kimi zaman kaynağı meçhul olsa da başkasına ait bilgi ve yorumları da (قيل), (روي) gibi kalıplarla başkalarına isnad ederek bilginin kaynağına dair imalarda bulunmuştur. Onun eserini telif ederken geçmiş âlimlerden istifade etmesi eserin derleme olduğunu göstermez. Aksine bu durumu onun ilmî birikime gösterdiği vefa olarak değerlendirmek gerekir. Ayrıca onun iktibasları ilmî üstünlüğüne gölge düşürmediği gibi zengin kaynaklı ve yorum genişliği olan bir hüviyete ulaştırmıştır. Zira *Keşşâf* ilim ehli arasında özgün olmakla ön plana çıkan eserlerden biridir.

Zeccâc'dan yapılan iktibaslar, kelime, kırâat, gramer gibi alanlarda olup tamamı kelime ya da âyetleri tefsir etmek amacına matuftur. Zeccâc'ın eseri kendi türü içerisinde rivâyetlere daha fazla önem vermesiyle ön plana çıksa da Zemahşerî eserin bu yönüne pek müracaat etmemiştir.

Kelimelerin yapısı Zeccâc'ın en önemli ilgi alanlarından biridir. Zemahşerî'deki kelime analizi yapma usûlü daha önce Zeccâc tarafından çokça yapılmıştır. Bu durum Zemahşerî'ye de yansımış, o izah ya da anlam tespitinde sarfî bilgi gerektiren durumlarda yeterli derecede izahlar yapmıştır. Kur'ân kelimeleri ya da ifade biçimlerinin ki buna deyimler ve mecâzî ifadeler de dâhildir, tefsir ilminin ana omurgasını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Zeccâc ve Zemahşerî söz konusu konularda Kur'ân'ın kelime ve ifade biçimlerini en iyi şekilde izah eden ve bunların üzerinden Kur'ânî yorumları eserlerine yansıtan âlimler olarak tanımlanmaktadır.

Zeccâc'ın Zemahşerî'ye sadece dil alanında değil aynı zamanda üslûp bakımından da etkisi olmuştur. Örneğin Zeccâc'ın farazî istifham ve itirazlı bir üslûpla sorular sorup empati yaparak cevaplar vermesi Zemahşerî'nin de üslûbuna yansımıştır. Bu usulün her iki âlim tarafından anlatıma akıcılık kazandırmak için kullanılmış olacağı düşünülmektedir. Ayrıca herhangi mâlum bir isme ya da âlime atıf yapılmamış olsa da bir şahsın sorduğu bir soruya ya da o dönem ilim ehli arasında revaç bulan bir soruyu zihinlerinde canlandırmış olmaları da muhtemeldir.

Zemahşerî'nin, *Me'âni'l-Kur'ân*'dan iktibasları uzun alıntılardan ziyade kısa alıntılar şeklinde olmuştur. O yaptığı öz alıntılarını kısmen başka alıntılarla ve değişik örneklerle, kısmen de özgün yorumlarıyla genişleterek âyetleri yorumlamıştır. Zeccâc'dan yaptığı alıntılarını çoğu zaman orjinaliyle aktarmış ancak devamındaki açıklamalarıyla özgün yorumlarını ortaya koymuştur.

Zemahşerî'nin eseri pek çok açıdan Zeccâc'ın eseriyle örtüşmektedir. Tefsir metodu ve teknikleri, yorum tarzları, delilleri ve delilleri kullanma biçimleri, nahiv ıstılahları ve delilleri Zeccâc'ın metot ve örnekleriyle çok yakındır.

Zeccâc'ın eseri kendi türleri arasında Kur'ân'ın tüm âyetlerini tefsir eden ilk eser olma özelliğine sahiptir. Zemahşerî'nin eseri her ne kadar tür olarak aynı değilse de o da tüm âyetleri

tefsir etmiştir. Dirâyet tefsiri özelliği taşıyan *Keşşâf*’ın, bu anlayışın bir parçası olan etimolojiden anlam çıkarma yönü, büyük oranda *Me‘âni’l-Kur‘ân*’ın etkisiyle oluştuğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Zeccâc’ın dil konusundaki ilgi ve maharetinde, kendilerinden çokça nakiller yapıp görüşlerini aktardığı dilciler Halil b. Ahmed ve talebesi Sîbeveyh’in etkisinden bahsetmek mümkündür. Hatta onun farazî istifham ve cevap metodu da Sîbeveyh’in usûlüdür. Zemahşerî de bu zincirin bir halkası olarak mezkûr dilcilerin dil tahlillerini onlar gibi uygulayan bir müfessir olmuştur. Zemahşerî’nin dil konusunda mahareti olan âlimlerden iktibaslar yapmasını, söz konusu alimlere ait yorumların, onun dil ve belagat temeline dayanan icaz teorisine referans sağlamış olmalarına dayandırmak mümkündür.

Zemahşerî ve Zeccâc’ın Kur‘ân’ın lügavî anlamı ve yorumlamada genelde aynı görüşte oldukları açık olarak görülmektedir. Hatta bazı durumlarda metinde birlik olmasa da manada ittifak etmişlerdir. İhtilafları, Zemahşerî’nin itikâdî görüşlerde Zeccâc’dan ayrıldığı yerlerde görülür. Zira böyle durumlarda Zemahşerî, Zeccâc’ın yorumlarını kabul etmeyip müntesibi olduğu Mu‘tezilî görüşleri tercih etmiştir.

Kırâatler konusuna önem veren Zeccâc’ın bu tarzı Zemahşerî’de görülmektedir. Ancak Zemahşerî’nin bu sahada Zeccâc’dan çok fazla alıntı yaptığını söylemek mümkün değildir. Mu‘tezilî bir âlim olan Zemahşerî’nin itikâdî meseleleri değerlendirdiği yerlerde konularda Zeccâc’ı referans gösterdiğini tespit edemedik. Bu durum onun Zeccâc’ı dil bakımından kaynak olarak kullandığı, itikâdî yorumlarında ondan farklı düşündüğü şeklinde yorumlanabilir. Kendi görüşlerini ortaya koyduğu âyetlerde Zeccâc’dan alıntı yapmadığını söylemek mümkündür. Ancak yukarıda örneklendirdiğimiz bir âyette de görüldüğü üzere Zeccâc’ın görüşünü kendi görüşlerine muvafık hale getiren bir tutumu olmuştur.

Düşünceleri itibariyle ehl-i sünnet akidesine mensup bir âlim olan Zeccâc, Mu‘tezilî bir âlim Zemahşerî’yi dil ve belâgatta etkilemiş olmakla birlikte, Zemahşerî’nin de, onu kaynakları arasına alarak görüşlerinin daha da yaygınlaşmasında bir köprü işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Zemahşerî’nin Zeccâc’dan yaptığı alıntılar, her iki müfessirin farklı ekollere mensup olmalarına rağmen Zemahşerî’nin taassup sahibi olmadığını ispat eden bir durum olmuştur. Ulemâ arasındaki bu hoşgörü Zemahşerî’den sonra da devam etmiş, kendisinden sonra gelen Sünnî müfessirler tarafından gerek dil tahlilleri gerekse tefsir yöntemi ilgiyle takip edilmiştir. Bu nedenle *Keşşâf* tefsiri, üzerine en fazla şerh ve haşiye yazılan tefsirler arasında yer almıştır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih KANCA).

Yazar(lar) / Author(s)

Fatih KANCA

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ağırkaya, Güven. “Tefsirde Bid‘at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği”. *Bilimname* 2020/41 (Mayıs 2020), 863-902.
- Akpınar, Fatih. *Zeccac’ın Me’âni’l-Kur’ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Altun, Hilmi Kemal. “Zemahşerî’nin el-Keşşâf Adlı Eserinde Sünnilere Yönelik Eleştirileri”. *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/3 (2021), 38-44.
- Bulut, Ali. “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc’ın Me’âni’l-Kur’ân’ı”. *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökçır - Ömer Kara. 313-331. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Boyalık, M. Taha. *Dil Söz ve Fesahat*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Boyalık, M. Taha. “el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”. *Nazarıyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 91-118.
- Cüveynî, Mustafa es-Sâvî. *Menhecü’z-Zemahşerî fî Tefsiri’l-Kur’ân ve Beyâni İ’câzihi*. Kahire: Dâru’l-Maârif, 1984.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *el-Me’ârif*. thk. Servet ‘Ukkâşe. Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmmetü li’l-Kitâb, 1992.
- Gözeler, Esra. “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (19 Ocak 2016), 84-101. <https://doi.org/10.18317/kader.82800>
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-üdebâ’*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1414.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdüllah. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü’l-Mesnâ, 1941.
- Kaya, Mesut. “El-Keşşâf’ta Gizli İ’tizâl: ez-Zemahşerî’nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku’l-Kur’an Tartışmaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135.
- Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî’nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği -”. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 11/1 (2015), 9-31.
- Kaya, Mesut. “Osmanlı’da Entelektüel Dinamizm ve Hâşiye Yazıcılığı-Taşkoprizâde’nin Keşşâf Hâşiyesi Örneği”. *Sahn-ı Semân’dan Dârulfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, 59-82.
- Kaya, Mesut. “Şerh ve Hâşiyelerin Tefsir İlmine Katkıları: Teftâzânî’nin el-Keşşâf Şerhi Örneği”. *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*, 201-242.
- Kılıç, Mustafa. *Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Kıraat Olgusu*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2012.
- Lane, Andrew. *Al-Zamakhshari And His Quran commentary Al-Kashshaf A Late Mutazilite Scholar At Work*. Leiden: Brill, 2006.
- en-Nesefî, Ebû’l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tebşîrâtü’l-edille*. thk. Claude Salame. Dimaşk: Institut Français de Damas, 1990.

- er-Rabî'i, Sadûn Ahmed Ali. Eseru me'âni'l-Kur'ân'î li'l-Ferrâ ve me'âni'l-Kur'ân'î ve i'râbihî li'z-Zeccâci fi'l-Keşşâfi'z-Zemahşerî. Bağdad: Bağdad Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Doktora Tezi, 2002.
- er-Rabî'i, Sadûn Ahmed Ali. Sadûn Ahmed Ali er-Rabî'i. "el-Eseru's-sarfi li me'âni'l-Kur'ân'î ve i'râbihî li'z-Zeccâc fi'l-Keşşâfi li-Zemahşerî". Bağdad: Mecelletü Bâbil li'l-'ulûmi'l-İnsâniyye, ts.
- Özek, Ali. *Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. "Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî". 44/235-238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yıldız, İbrahim. "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri". *Harakani Dergisi* 2 (2014), 83-108.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-ibâne ve't-tefhîm 'an me'ânî bis-millahir'-rahmâni'r-rahîm*. thk. Abdüfettah Seyyid Selim. Vakfiyyetü'l-Emîn Gâzî, 2019.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdulcelil Abduhu Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408.
- Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an akâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an akâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 4. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır. *el-Burhân fi 'ul'umi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.